

АСПЕКТИ МІФУ І НАРОДНА МІФОЛОГІЯ

УДК 801.81:398 (=1612):11

Мітологічний мотив затемнення астрального неба*

Петро СОСЕНКО, Тетяна ШЕВЧУК

Доктор фізико-математичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту теоретичної фізики НАН України 03680, м. Київ, вул. Метрологічна, 14-Б, e-mail: psoenko1011@gmail.com
Кандидат філологічних наук, доцент Національного університету «Києво-Могилянська академія», старший науковий співробітник ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАН України 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, e-mail: nata1509@i.ua

Розглянуто і продовжено дослідження мітологічного мотиву викрадення небесних світил, що виокремив у слов'янській народній поезії відомий російський учений М. Толстой. Досліджуючи нові фольклорні тексти та матеріали, автори виявили багатовимірний мотив затемнення / руйнування астрального неба, який проявляється у кількох мітологічних вимірах. У його контексті дослідники здійснили спробу прояснити тлумачення ворожби по зорях, яке запропонував М. Толстой, як їх викрадення, логіку зіставлення у народних віруваннях ворожби, чарів, крадіжки і затемнення світил, а також зрозуміти символіку смерті та втрати голови як астральну.

Ключові слова: астральне небо, нечиста сила, крадіжка, затемнення, мітологічне, метафізика.

Мітологічне у слов'янському фольклорі

В етюдах¹ про мітологічне у слов'янській народній поезії академік М. Толстой² виявляє та тлумачить мітологічні мотиви, уявлення і фрагменти у слов'янському фольклорі, намагається визначити сакральний простір народної поезії та його властивості захисту від сторонніх або профанів. При цьому він розмірковує про мітологічний смисл і функції образів народної поезії, про явища мітологізації³ в народному світогляді, про важливість збереження цілності⁴ мітологічних символів⁵ та про їхнє руйнування в літературному використанні й втрату мітологічних складових / вимірів⁶ культури. Для М. Толстого важливо показати загальнослов'янський характер мітологічних уявлень (зокрема про смерть), ви-

* Текст статті подаємо в авторській редакції.

¹ Ці етюди опубліковано в журналі «Живая Старина» в розділі «Вєрованія и обряды» [1].

² Микита Ілліч Толстой (1923–1996).

³ Див. [2], а також міркування Мірчі Еліаде про механізми мітологізації історичних подій і персонажів, характерні для колективної пам'яті – архаїчної та традиційної (селянської) [3].

⁴ Мова йде про важливість збереження, відчуття, співпереживання повноти буття, що уможливилось і символами.

⁵ Наприклад, турботу про цілість / цілісність с'м'ї (зокрема, і на самому початку, на весіллі) можна тлумачити за Мірчею Еліаде та Ксенофонтом Сосенком, як турботу про цілість / цілісність живого символу (астральної Трійці), земного втілення небесного взірця, Первовзору, про відповідність мітичному ідеалу щастя, про збереження мітичного чинника щастя та його захист (від сторонніх і профанів, від крадів, від паразитуючої «нечистої сили»). М. Толстого і селян турбує та сама проблема у різних контекстах.

⁶ Абсолютне зло можна розуміти як прагнення, спроби збіднити буття – зменшити його вимірність. Простір добра – нескінченно-вимірний і повний, тоді як «простір зла» («нечистий простір») – неповний.

явити об'єднавче «ядро» світогляду, єдине прадавнє джерело «збігів» символів, звичаїв та повір'їв, пересвідчитися в індоєвропейському загальному характері слов'янських і споріднених із ними традицій.

Що побачив Марко Королевич? М. Толстой звертає увагу на існування та мітологічність мотиву викрадення зірок. Його єдиний приклад цього мотиву – з сербського фольклору, зокрема з епічних народних пісень класичного зібрання початку ХІХ⁷ ст. Вука Караджича⁸. В одній пісні цього зібрання («Початок бунту проти дахій»)⁹ М. Толстой виокремив мотив ворожіння по зірках як «мотив похищення (хватання) небесних звезд и хранения их в стеклянном сосуде («тепси»)» (Етюд 3, [1: 40]). У першому і другому етюдах М. Толстой, аналізуючи символіку смерті, згадує і сербську епічну пісню «Смерть Королевича Марка»¹⁰ (також зі збірника В. Караджича), зокрема такий її мітологічний фрагмент: за порадою вили Королевич Марко піднімається на одну з вершин Урвін-гори, зазирає до колодязя між двома ялинами і бачить, що його чекає смерть. Із цього приводу у другому етюді М. Толстой зауважує: «В песне не сказано, что именно он увидел в колодце, и я в своем первом этюде, желая подробнее раскрыть символику двух елей, оставил эту деталь без внимания. А она выглядит так: /герой Марко/

наднесе се над бунар, над воду,/ над водом је лице огледао:
а кад Марко лице огледао,/ виђе Марко кад ће умријети¹¹.

нагнулся над колодцем¹², над водой,/ над водой он глянул на себя,
а когда Марко глянул на себя,/ увидел Марко, что (когда) он умрет.

Понять, что увидел Королевич Марко, глянув на свое отражение в колодце, помогает другая, не менее известная сербская эпическая песня – «Начало бунта против дахий». Эта песня повествует о прологе сербского восстания против турецких насильников и узурпаторов власти («дахий»), вспыхнувшего в 1804 году под водительством Карагеоргия – Георгия Черного, как называл его Пушкин и пушкинские современники».

Таким чином, М. Толстой включає пісню «Початок бунту проти дахій» у свої міркування, щоб пояснити, що побачив Королевич Марко, глянувши на своє відображення у колодязі, і наступну смерть героя. У цій пісні М. Толстой виокремлює фрагменти мітологічних уявлень (Етюд 2 [1: 28–29]). Ворожачи по зорях із допомогою скляної тепсії з водою, дахії побачили у воді своє відображення без голови; священні книги теж провіщали, що вони згублять свої голови (отже, зрозуміло, що побачив Марко Королевич). Те, що дахії кинулися рубати голови іншим, їх не врятувало. Цю символіку смерті М. Толстой підтверджує сербськими та болгарськими народними віруваннями (Етюд 2): «Согласно сербским народным верованиям, смерть может предсказывать не только отражение в колодце, в сосуде с водой или растопленным жиром, маслом, но и тень на стене от свечи, если эта тень останется без головы. При этом так же, как отражение в колодце или в сосуде, имеющее силу предсказания, должно быть, как правило, на определенном месте (на вершине горы, между

⁷ Це час романтичної епохи масштабних, масових містифікацій і фальсифікацій народної творчості (напр., [4]).

⁸ Вук Стефанович Караджич (1787–1864). Про окремі маніпуляції Караджича з текстами див. [5: 449].

⁹ Цю пісню проаналізовано у другому та третьому етюдах – під різними назвами: «Начало бунта против дахий» (Етюд 2, [1: 28]) і «Бунт против «дахий»» (Етюд 3, [1: 40]).

¹⁰ Оригінальний текст «37/ СМРТ МАРКА КРАЉЕВИЋА» див. у [6: 348–352] (примітки на с. 713, у змісті с. 770).

¹¹ «Наднесе се над бунар, над воду,/ над водом је лице огледао,/ а кад Марко лице огледао,/ виђе Марко кад ће умријети:/ сузе проли, па је говорио:» [6: 349].

¹² «Бунар» перекладають по-різному: «колодязь» (М. Толстой), «источник» (М. Заболоцкий), «Смерть Королевича Марка», у підбірці юнацьких пісень в [5: 212–216, 447–448, 477]). Традиційний колодязь у Сербії має вигляд неглибокого джерела з накриттям, що виправдовує двозначний переклад.

двумя елями, на башне Небойша) или после определенного действия (оставления воды в посудине на ночь «под звездами»), отражение на стене от свечи должно быть во время рождественской трапезы в Сочельник. В этом случае оказывается обязательным еще один фактор – фактор времени» [1: 28].

Мотив викрадення зірок. На початку третього етюду М. Толстой відзначає [1: 40]: «В нашем втором этюде на общую тему, названную в заглавии, среди других мотивов рассматривался мотив похищения (хватаения) небесных звезд и хранения их в стеклянном сосуде («тепси»)», – і знову, але в повнішому варіанті, виокремлює мітологічний фрагмент пісні, який визначає цей мотив: «Мотив этот содержался в сербской эпической песне «Бунт против «дахий»», и мы приводим относящийся к нему отрывок вновь, в более полном варианте:

... Турци Биограци...¹³/ у тепсију зв'језде поваташе/ да гледају небеске прилике,/ што ће њима бити до пошљетка;/ Око ње се састаше дахије...^{14/15}

... Турки Белградцы.../ в сосуд звезд нахватали,/ чтобы увидеть небесные знаменья,/ что будет с ними до их последнего часа./ Около сосуда собрались дахии.../».

Як бачимо, призначення такого «викрадення» – «побачити небесні знамення». На думку М. Толстого, у виявленому мітологічному фрагменті та тексті пісні, який йде за ним, розкрито народний світогляд: «В этом отрывке и последующем тексте раскрывается народное мировоззрение, по которому земные события заранее предопределяются на небесах в виде своего рода схемы или программы.¹⁶ Программы эти раскрываются, «прочитываю[т]ся» и узнаются по небесным знакам. Кое-какие можно выманить [= украсть] с неба на землю, поместить в сосуд, истолковать¹⁷. Толкования в случае с турками-«дахиями», как известно, оказались верными: турки были разбиты, сербы победили, и в этом уже нет ничего мифологического и особенного».

Отже, перший приклад мотиву викрадення світил, що навів М. Толстой, – це викрадення (хапання) зірок і зберігання їх у скляній тепсії з метою ворожіння.

Наша мета – продовжити дослідження мітологічного мотиву викрадення зірок/Місяця у слов'янській народній поезії, яке розпочав М. Толстой, і залучити нові фольклорні матеріали.¹⁸ Ми зауважуємо загальний і складніший мітологічний мотив руйнування / затемнення астрального неба, який проявляється в кількох мітологічних вимірах. У контексті такого мотиву можна прояснити запропоноване М. Толстим тлумачення ворожби по зорях як викрадення зірок та логіку

¹³ «А три пута игра на истоку./ То гледају Турци Биограци,/ и из града сви седам дахија» [6: 652].

¹⁴ З цього рядка М. Толстой починає цитування у другому етюді.

¹⁵ «У тепсију зв'језде поваташе,/ да гледају небеске прилике,/ што ће њима бити до пошљетка» [6: 652].

¹⁶ Виходячи із взірцевості космогонічного міфу, зокрема з української традиційної символіки астральної Трійці, можна розуміти, що Там – Ідеали, Первовзори, Мрії, Заповіді, Закон, Логос (саме такого роду «схеми» чи «програми»). Мова йде не так про визначеність наперед земних подій небесними, як про високі моральні, духовні взірці, які визначають людські долі, та про загрози їхнього викрадення – затемнення, про спроби їхнього руйнування, знесвячення, знесилення. «Схеми викрадення» складають символіку зла, в якій сконцентровано народні релігійно-мітологічні роздуми про сутність, структуру зла, способи самоохорони та боротьби з ним. Абсолютне зло можна розуміти як прагнення, спроби збіднити буття – зменшити його вимірність. Простір добра – нескінченно-вимірний і повний, тоді як «простір зла» («нечистий простір») – неповний (див. [7]).

¹⁷ Безпосереднє співпереживання повного астрального неба (= духовний простір буття), його тлумачення підмінюється ворожбою – «тлумаченням» вкраденого (обмеженого, неповного, сконструйованого, контрольованого, збідненого «простору»).

¹⁸ Дослідження здійснено в рамках трансдисциплінарної програми «Структури свідомості: фізика, метафізика і традиційний світогляд слов'ян» за підтримки Університету Нансі (Франція), Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Інституту теоретичної фізики НАН України.

пов'язання ворожби (будь-яких чар), крадіжки й затемнення світил у народних віруваннях, а також зрозуміти символіку смерті, втрати голови, як астральну.

Мотив затемнення світил.

Небесні знамення і дахії. Перший фольклорний приклад із мотивом викрадення зірок, що навів М. Толстой, – це сербська епічна пісня «Початок бунту проти дахій» («Почетак буне против дахија»¹⁹/ «Početak bune protiv dahija»): про бунт людей, райи²⁰, проти вкрай пожадливих злочинців і узурпаторів влади, кривавих тиранів – дахій²¹. Відповідна історична подія сталася 1804 р., тобто в європейсько-му фольклорі пісня є зразком досить пізньої народної творчості.

Боже мили, чуда великога!/
Кад се наше по земљи Србији,/ по Србији земљи да пре-
врне/ и да друга постане судија,/ ту кнезови нису ради кавзи,/ нит' су ради Турци изјелице,/ ал' је рада сиротиња раја,/ која глоба давати не може,/ ни трпити турскога зулума;/ и ради су божи угодници,/ јер је крвца из земље проврела,/ земан дошћ, ваља војевати,/ за крст часни крвцу пролевати,/ сваки своје да покаје старе/ [б: 651].

Боже милий, чуда великого!/
Прийшов час землі Сербії,/ землі Сербії змінитися/ та іншим постати суддям [справедливість]/ ті князі не раді чварам/ не раді Турки пожадливі [насилъники]/ але рада сиротинська раја,/ яка податі давати не може,/ ні терпіти турського глуму;/ і радіють божі угодники,/ бо вже кров із землі простушила,/ досить терпіти, треба воювати,/ за хрест чесний кривіццю проливати,²²/ всі до помсти за своїх предків.

¹⁹ Ми користуємося виданням [6] (за можливість працювати з ним і за допомоги при перекладі дякуємо Оксани Микитенко): «ПЕСМЕ НОВИЈИХ ВРЕМЕНА/», с. 161–452: «90/ ПОЧЕТАК БУНЕ ПРОТИВ ДАХИЈА/», с. 651–666 (примітки на с. 725–726, у змісті с. 772). В етюдах М. Толстого знаходимо, очевидно, тільки невеликі уривки дуже розлогого тексту пісні. Повний текст для ознайомлення легко відшукати в Інтернеті, наприклад у Вікіпедії чи на сайті «Narodna biblioteka Srbije» (<http://www.nb.rs/>): сербською мовою та в перекладах (англійською, німецькою, російською, французькою мовами).

²⁰ Селян, населення Белградського пашалику Османської імперії (сербського народу), до яких визискувачі зневажливо прикладали ім'я «райа» (тур. – стадо; укр. відповідник – «бидло»).

²¹ 1801 р. воєначальники яничар здійснили заколот проти влади султана Селіма III в Белградському пашалику, убили Белградського візира Хаджі-Мустафу-пашу та встановили нічим не обмежену диктатуру – чотирьох вождів-яничар (Аганлі, Кучук Алі, Мула Юсуф, Мегмет-ага Фочич / Аліја Кучук, Аганліја, Мула Јусуф, Мехмед-ага Фочић), які називали себе дахіями. Цікавий історичний контекст цих подій. 1789 р., після смерті Абдул-Хаміда I, султаном став Селім III – із намірами великої перебудови Османської імперії. Одним із головних задумів Селіма III було розформувати військові частини яничарів, які на той час уже стали неефективними та перетворилися на загрозу для центральної влади, для стабільності та самого існування держави. З 1796 р. за фірманом султана яничарам було заборонено перебувати в Белградському пашалику та вигнано звідти. Яничари знайшли притулок у противників султана в Болгарії, звідки здійснювали набіги на Пашалик. 30 січня 1799 р., у зв'язку з Єгипетським походом Наполеона, із міркувань військово-політичних султан дозволив яничарам повернутись до Пашалику, що вони й зробили, визнавши зверхність Белградського паші Хаджі-Мустафи, який втілював у життя реформи султана і якого називали «Сербською матір'ю» за співчутливе ставлення до місцевого населення. 1801 р. яничари здійснили заколот проти влади султана, вбили Хаджі-Мустафу-пашу (15 грудня) й узурпували владу: встановили в Пашалику своєрідну нічим не обмежену «диктатуру чотирьох» (дахій), скасували права, надані султаном населенню Пашалика, збільшили податки, захопили землю, увели примусову працю та торгову монополію. У листопаді 1803 р. султан дав дозвіл сербам і туркам-спахіяям на спільний виступ проти яничарів; почалася підготовка до повстання. Дахії помітили її та вдалися до залякування кривавим терором – «січі кнезів» (4 лютого 1804 р.): вони захопили та вбили багатьох народних провідників. Різня стала поштовхом для початку бунту, повстанські загони стали множитися та нищити інфраструктуру влади яничарів. 14 лютого 1804 р. на зборі сербських старійшин в Орашаці головним вождем обрано Юрія Петровича – Чорного (за тур. кличкою, серб. Ђорђе Петровић Караборђе, сфранцужене – Карагеоргій). Цього ж дня пополудні бунтівники напали на караван-сарай в Орашаці, спалили його та влаштували різню турецького місцевого населення. Султан відправив на підтримку повстанців військо візира Боснійського пашалику Бекир-пашу. 12 березня 1804 р. вийшов фірман султана з наказом усіляко підтримувати повстання проти дахій (За матеріалами Вікіпедії – вільної енциклопедії, англ., рос., серб., фр., укр. мовами).

²² [5: 450]: прим. Ю. Смирнова до пісні «ЦАРЬ ЛАЗАРЬ/ И ЦАРИЦА МИЛИЦА/», с. 220–224 (примітки на с. 450–451, у змісті на с. 478 вказано: «Перевод Н. Гальковского/»): «Кровь свою пролить за нашу беру,

Розглядаючи мітологічну фігуру ворожби по Зорях у цій пісні як прояв мотиву викрадення світил (Зірок/Місяця), М. Толстой оминув інший його прояв у тій самій пісні: затемнення світил (Місяця і Сонця). Поглянемо на перше знамення:

Небом свеци стаще војевати/ и прилике различие метати/ виш' Србије по небу ведроме./ 'Ваку прву прилику вргоше:/ од Трипуна до Светога Ђурђа/ сваку ноћу мјесец се ваташе,/ да се Србљи на оружје дижу,/ ал' се Србљи дигнут не смједоше./ [6: 651]

Небом святі стали воювати/ і знамення різні метати/ над Сербією в небі ясному./ Вони перше знамення вергнули:/ Від Трифона до Святого Юрія./ Щоночі затемнявся місяць,/ усе Сербів до зброї подвигаючи,/ але Серби повстати не сміли./

Від дня св. Трифона (1.II. ст. ст. / 14.II н. ст.) до св. Юрія (23.IV. ст. ст. / 6.V н. ст.)²³ щоночі відбувалося затемнення Місяця (такі затемнення відбувалися в 1800, 1801 і 1804 рр.).²⁴ Це знамення спонукало Сербів до зброї, але вони не зважилися повстати. Тоді сталося друге знамення:

Другу свеци вргоше прилику:/ од Ђурђева до Дмитрова дана/ све барјаци кржави идоше/ виш' Србије по небу ведроме,/ да се Србљи на оружје дижу,/ ал' се Србљи дигнут не смједоше./ [6: 651]

Друге святі вергнули знамення:/ Від дня Юрія і до Дмитра/ Все ішли криваві стяги/ над Сербією в небі ясному/ усе Сербів до зброї подвигаючи,/ але Серби повстати не сміли./

Від св. Юрія до св. Дмитрія (26.X. ст. ст. / 8.XI н. ст.)²⁵ у ясному небі над Сербією пропливали криваві стяги – тобто з'явилася комета²⁶ (історичний факт 1806 р., але вже через два роки після повстання²⁷). І це знамення спонукало Сербів до зброї, та вони знову не посміли повстати. Тоді було третє знамення:

Трећу свеци вргоше прилику:/ гром загрми на Светога Саву,/ усред зиме, кад му време није,/ сину муња на Часне вериге,/ потресе се земља од истока,/ да се Србљи на оружје дижу,/ ал' се Србљи дигнут не смједоше./ [6: 652]

Третє святі вергнули знамення:/ Грім заgrimів на Святого Саву,/ серед зими, коли йому не час,/ Блискавка сјаинула на Чесні [Петра] вериги,/ струснулася земля від сходу [до заходу]/ усе Сербів до зброї подвигаючи,/ але Серби повстати не сміли./

Серед зими, чого звичайно не буває, сталася гроза²⁸, заgrimів грім на св. Сави [Сербського] (14.I. ст. ст. / 27.I. н. ст.), – істинний факт 1801 р.²⁹, – вдарила блискав-

// С братьями за крест честной сражаться». – Подобные выражения, в отличие от русских былин, в южнославянских песнях за пределами косовского цикла не встречаются, в силу чего они служат одним из доводов в пользу церковно-книжного влияния на косовский цикл».

²³ Для порівняння з українськими традиціями див. про значення народних свят весняного (6.V н. ст.) і зимового (8.XI н. ст.) св. Юрія у згаданій вище праці [7].

²⁴ Војислав Ђурић робить таку примітку [7: 725]: «Сваку ноћу мјесец се ваташе, тј. било је помрачење месеца (1800, 1801. и 1804. године)». У сербській мові «помрачење» може значити затемнення (якогось світила) та затьмарення розуму, свідомості (рос. *умопомрачение*) – «затемнення в голові».

²⁵ Народне свято зимового св. Юрія в українській традиції (християнське свято – св. Димитрія) [7].

²⁶ Војислав Ђурић робить таку примітку [7: 725]: «Све барјаци кржави идоше, тј. појавила се комета (али после устанка, 1806. године)».

²⁷ Див. міркування Мірчі Еліаде про механізми мітологізації історичних подій і персонажів (а також анахронізми), характерні для колективної пам'яті – архаїчної та народної (селянської) [8].

²⁸ Можливо, символіка (нешчасливої) ієрогамії, за якою прийде нове різдво – відродження.

²⁹ Војислав Ђурић робить таку примітку [7: 725]: «Гром загрми на Светога Саву – и то је истинит догађај из 1801».

ка на Чесні вериги ап. Петра (16.І ст. ст. / 29.І н. ст.),³⁰ стався землетрус, від сходу до заходу струснулася земля. І, насамкінець, четверте знамення:

А четверту вргоше прилику:/ виш' Србије на небу ведроме/ увати се сунце у прољеће,/ у прољеће на Светог Трипуна,/ један данак три пута се вата,/ а три пута игра на истоку./ [6: 652]

І четверте вергнули знамення:/ над Србиєю в небі ясному/ [сталося затемнення] сонця [в лютому]/ [в лютому] на Святого Трифона,/ три рази за день затемнялось,/ а три рази грало на сході [сходячи]./

Над Србиєю в ясному небі на св. Трифона, в лютому, тричі за день затемнялося Сонце (в лютому 1804 р. дійсно було затемнення³¹) і тричі грало, сходячи, Сонце.

Отже, в пісні видно цілісну послідовність мітологічних чи мітологізованих подій (фрагментів): затемнення Місяця та Сонця, комета, гроза серед зими, землетрус, які звіщають великі біди та кару, попереджають про них, спонукають до відновлення справедливості. Серед цих подій прологу бунту нас особливо цікавлять затемнення світил (їх зникнення, викрадення, згасання).

Сім дахій. Крім вказаної послідовності небесних знамень, у пісні є ще фрагменти, в яких заховано мітологічний мотив затемнення світил, а саме – Місяця. І Турки у Белграді, і всі семеро дахій у граді (фортеці) у багряних накидках / плащах бачать всі небесні знамення, вони ллють сльози, бо це погані знамення, що віщують їм біду:

То гледају Турци Биограци,/ и из града сви седам дахија:/ ... / све седам се састало дахија/ Биограду на Стамбол-капији,/ огрнули скерлетне бињише,/ сузе роне, а прилике гледе:/ [6: 652]

Все те бачать Турки Белградці,/ а з граду всі сім дахій:/ ... / всі сім зібралися дахій/ до Воріт Стамбула у Белграді,/ загорнувшись у накидки багряні/ сльози роняць, бо знамення бачать./

Числовий образ «сім дахій (у граді)» весь час повторюється у пісні й має символічний і мітологічний вимір³². Він пов'язаний із лунарною символікою чисел і вказує на певну фазу (переміну) місяця, у цьому випадку – на другу чверть лунарного періоду, яка має завершитися повним місяцем. Півмісяць першої чверті (біля 50% видимості) зростає протягом семи днів (при цьому швидкість зростання зменшується). На восьмий день досягається максимальна видимість Місяця (біля 100%) – Повня (повний Місяць). Образ семи дахій вказує саме на останню чверть лунарного періоду і на Повню (Місяць в «найбільшій силі») – далі спад сили і кінець. Дахії досягли вершини свого владарювання, відтепер їх сила буде неминуче підупадати: так само неминуче, як зменшується Місяць. Але цим не вичерпується лунарна символіка занепаду влади визискувачів. Сім дахій з'являються в багряних накидках. Це символіка затемнення Місяця, яке можливе тільки для астрономічної фази Повні (Місяць заходить у напівтінь Землі і набуває загрозливого, тривож-

³⁰ Можна навести аналогічні факти з українського історичного та фольклорного матеріалу 1920-х років, які пов'язані із прийдешніми страшними подіями (голодоморами, колективізацією, масовими репресіями, остаточним утвердженням тоталітарного радянського режиму) як Божою карою за гріхи: «З ДОНЕЦЬКОЇ ДОРОГИ/ В 1921 році зимою дуже блискало. Казали, що то має бути страшний суд. То всі святі у Бога випросили, та Бог дав ще на 40 років і сказав: «Покайтеся!»/ 1923 р» [9: 63].

³¹ Војислав Ђурић робить таку примітку [7: 725]: «Увати се сунце у прољеће, тј. било је помрачење сунца фебруара месеца 1804»

³² У конкретному історичному контексті йдеться про диктатуру тільки чотирьох дахій (див. примітку вище).

ного, кривавого забарвлення). Затемнення світила сприймається як біда астральна. Вона віщує біду на землі узурпаторам влади, які не мають почуття міри та справедливості.

Скляна тепсія. Символіка затемнення розвивається і в образах ворожіння по Зорях: у склянній посудині, наповненій водою, серед ночі відбивається зоряне небо.

Па од жада сви седам дахија/ начинише од стакла тепсију,/ заграбише воде из Дунава,/ на Небојшу кулу изнесоше,/ наврх куле вргоше тепсију,/ у тепсију зв'езде поваташе,/ да гледају небеске прилике,/ што ће њима бити до пошљетка [6: 652].

Засмучені всі сім дахій/ вичинили [виготовили] зі скла тепсію,/ зачерпнули води з Дунаю,/ на Небойшу-вежу изнесли,/ на верхівці вежі поставили тепсію,/ у тепсію звiзди похватили,/ та вглядаються в небесні знамення,/ що на них чекає [яка доля].

Тепсія зі світилами – це символ астрального неба (все розгортається і в мітологічному вимірі). У ній усі сім дахій побачили себе без голови – себе не побачили:

Око ње се састаше дахије,/ над тепсијом лице огледаше;/ кад дахије лице огледаше,/ све дахије очима виђеше:/ ни на једном главе не бијаше [6: 652].

Навколо неї зібрались дахії,/ над тепсією вглядались у відображення;/ як дахії вглядались у відображення,/ всі дахії побачили на власні очі:/ у жодного голови не було³³.

Це знову символіка лунарного затемнення. У тепсії відбилися Зорі, але не було видно Місяця (там відбився «Місяць без голови»). Якщо відлічувати календарний місяць – як лунарний період – від Повні до Повні, то протягом цього періоду Місяць переходить 8 основних астрономічних фаз: (1) спадаючий Місяць (*waning Gibbous Moon*), (2) третя чверть (Півмісяць), (3) спадаючий місячний серп, (4) Нів, (5) зростаючий місячний серп, (6) перша чверть (Півмісяць), (7) зростаючий Місяць (*waxing Gibbous Moon*), (8) Повня. «Сімом дахіям» відповідає 7 фаз, за якими мала би слідувати 8-а (Повня). Семеро дахій зазирають до тепсії, щоб дізнатися, що їх чекає, сподіваючись побачити восьмого – в повноті, блиску і величі (продовження своєї влади як природної неминучості). Але вони бачать себе без голови («Місяць без голови», затемнення Місяця у повні) – Повня для них не настає, їхня Повня не збувається. Лунарну циклічність – тривкість влади узурпаторів – зруйновано.

Розбита тепсія. Роздратовані та нажахані видіннями в тепсії, дахії її розбивають і скидають осколки з вежі в Дунай, щоб і сліду не лишилося:

Кад то виђе све седам дахија,// потегоше нацак од челика,/ те разбише од стакла тепсију,/ бацише је низ бијелу кулу,/ низ бијелу кулу у Дунаво,/ од тепсије нек потрошка нема! [6: 652–653]

Як увиділи то всі сім дахій,// витягли сталеву сокирку,/ та розбили склянну тепсію,/ скинули її осколки з білої вежі,/ з білої вежі у Дунай,/ від тепсії сліду не лишилось!

³³ «Словосочетание «огледати лице», как видно из двух приведенных отрывков, особенно из второго, означает не «увидеть отражение лица», а «увидеть отражение себя, своего облика». Сербское слово *лице*, помимо значения *лицо*, имеет значение *облик*, *вид*, *передняя часть тела*. Ср. русск. *лицо* и *изнанка* в одежде и т. п. Очевидно, что в песне «Смерть Королевича Марка» Марко увидел себя без головы. В XIX веке и ранее турками называли не только турок, но и людей говорящих по-сербски и даже не знающих турецкого языка, но исповедующих ислам. Православие называлось словами *српска вера* («сербская вера»), а мусульманство – *турска вера* («турецкая вера»)» (Прим. М. Толстого (3) у другому етюді [1: 28].

Закінчення ворожби символічне й означає, що в мітологічному вимірі розколосся та осипалосся на землю разом з усіма Зорями астральне небо – знову мотив зникнення світил (кінця світу), заперечення морального Закону, знак грядущої катастрофи. Розбита тепсія, затемнення світил проявляють символіку мікрокосмічного розладу, який зумовлює руйнування макрокосмосу, а пов'язаний із занепадом, розкладом (*corruptio*), влади³⁴.

Віщі сні та втрата сили. Астральна символіка розбитої тепсії підтверджується юнацькими піснями південних слов'ян³⁵. Зачин болгарської пісні «Смерть Марка і загибель Болгарського царства»³⁶ розповідає про поганій сон Марка:

Ездил Марко по делам геройским,/ Ездил Марко в Анадол³⁷ проклятый/
Против турок-янычар сражаться,/ ³⁸ Где сражался – побеждал повсюду.// Вот болгарин Марко воротился/
К Морю Белому на побережье;/ Марко лег и сон худой увидел:/ Будто свод небесный
раскололся/ И на землю все упали звезды [5: 209–210].

Марко просить матір пояснити, що віщує його сон:

Очень сильно всполошился Марко,/ Сел на Шарка, скакуна лихого,/ Да помчался прямо
в Прилеп-город,/ Да воскликнул на дворе отцовском:/ «Выйди мать ко мне моя родная,
Ведь худой мне нынче сон приснился:/ Что сулит он – горе иль удачу?/ Снилось мне,
что небо раскололось/ И на землю все упали звезды» [5: 210].

У відповідь мати говорить про біди, які вже впали на Болгарську землю і про які Марко нічого не знає, блукаючи в геройських справах («по делам геройским»):

Вышла к Марку мать его родная,/ До очей платок свой опускала,/ До сырой земли
роняла слезы/ И печально отвечала Марку:/ «Ой ты, Марко, мой сынок любимый!/ Вот ты
ездишь по делам геройским,/ А про наши беды знать не знаешь./ Объявились турки-янычары/
И землей Болгарской завладели [5: 210].

Поганий сон цариці – в зачині іншої болгарської пісні³⁹, де образ розколотої тверді небесної та падіння зірок доповнено зникненням Місяця та закривавленням Венери, Зорі-вечерниці (затемнення світил):

Тихо спала Милица-царица./ Тихо спала, и сон ей приснился./ Сон приснился, что
твердь раскололась./ Звезды мелкие с неба упали/ И луна закатилась во Влашко./ Только
одна звезда-вечерница/ Не померкла, а стала кровавой./ Пробудилась Милица-царица,
Испугалась, к царю побежала:/ «О, хвала тебе, царь мой великий./ Я спала, и сон мне
приснился,/ Сон приснился, что твердь раскололась./ Звезды мелкие с неба упали/ И луна
закатилась во Влашко./ Только одна звезда-вечерница/ Не померкла, а стала кровавой» [5: 216].

³⁴ [10: 389]. Тут, у статті «ÉCLIPSE», див. докладніше про світовий досвід символіки затемнення – зникнення, заховання світла, маскування під світло.

³⁵ Юнацькі пісні подаємо за виданням [5: 87–246].

³⁶ «СМЕРТЬ МАРКА/ И ГИБЕЛЬ БОЛГАРСКОГО ЦАРСТВА/» [5: 208–212] (примітки на с. 447, у змісті на с. 477 вказано: «Перевод А. Штейнберга»), примітка на с. 447: «Смерть Марка и гибель Болгарского царства (стр. 208). – Переведено по тексту сб. БНТ, т. 1, с. 536–540. Записано в г. Копривштице (центральная Болгария). Произведения этого рода – поздние по времени сложения, ими как бы завершался уже оформившийся цикл о Марке Королевиче».

³⁷ «Анадол – Анатолия, центральная часть Малой Азии» (Прим. Ю. Смирнова [5: 447]).

³⁸ «Против турок-янычар сражаться... – Патриотический, но алогичный (см. ниже) домysel певца» (Прим. Ю. Смирнова [5: 447]).

³⁹ «ЦАРИЦА МИЛИЦА», [5: 216–217] (примітка на с. 448, у змісті на с. 477 вказано: «Перевод Н. Гребнева»), примітка на с. 448: «Царица Милица (стр. 216). – Переведено по тексту сб. БНТ, т. 3, с. 142–144. Записано в районе г. Брезника (западная Болгария). Певца считает сербскую княгину болгарской царицей. Такое «присвоение» за счет заимствования было нередким явлением в западноболгарской эпической традиции. Мотивом вешего сна песня перекликается с русскими эпическими произведениями, где, однако, подобный сон видит жена иноземного царя (султана)».

Засмучений цар посилає царицю до ченців за тлумаченнями:

Говорит ей царь омраченный:/ «Будь славна, Милица-царица./ Мне твой странный сон непонятен./ Отправляйся к монахам черным,/ Чернецы твой сон растолкуют»./ И пошла Милица-царица,/ В божьи храмы пошла к монахам./ Зажигала желтые свечи/ Перед каждой святой иконой./ Говорила Милица-царица:/ «О игумены, божьи люди,/ Вы мой странный сон растолкуйте!»/ И она свой сон рассказала [5: 216].

Ченці роз'яснюють, що цариця побачила віщій сон із небесними знаменнями загибелі війська, втечі царя та смерті сина від турків:

Отвечают игумены тихо:/ «Честь и слава тебе, царица./ Вещий сон ты увидела ныне./ Что небесная твердь раскололась,/ Означает – расколется царство./ То, что звезды упали на землю,-/ Значит, войско наше погибнет.// Что луна закатилась во Влашко –/ Предрекает: царь наш болгарский/ Убежит во влашскую землю./ Что на небе звезда-вечерница/ Не померкла, а стала кровавой –/ Это значит, вашего сына/ Порешат проклятые турки» [5: 216–217].

У пісні «Королевич Марко втрачає свою силу»⁴⁰ затемнюється, зникає Венера, засмучена гординою Марка Королевича проти Бога, його бажанням змагатися з самим Богом, вона плаче, і її слези падають із неба (як Зорі у попередніх піснях):

Накажи бог Марка Прилепчанца,/ Опрометчиво он молвил слово,/ Совершил большое сумасбродство,/ Погубил он свое богатство. / Снова молвит Марко Королевич:/ «Ой, звезда ты, ой ты, Вечерница,/ Ты меня как следует не знаешь,/ Ты меня послушай, Вечерница./ Если бы господь спустился с неба,/ Я бы с ним на поединок вышел!/ Если б я за край земли схватился,/ Я б ее одной рукой приподнял!»⁴¹ Слушает юнака Вечерница,/ Ничего звезда не отвечает,/ Лишь лицо ее потемнело,⁴² Затуманилось оно на небе;/ Поскорей за тучу забежала,/ И от этого ей горько стало,/ Проронила слезы из-за тучи,/ И упали эти слезы с неба,/ Как роса студеная, на землю [5: 204].

І розбита тепсія, і затемнення світил символізують нечисті спроби зруйнувати Первозвір астрального неба, моральний Закон.

Провіщення священних книг. Засмучені дахії кличуть ходжів і ваїзів – священнослужителів та проповідників – зі священними книгами, щоб дізнатися, що їм скажуть книги:

Па од жада сви седам дахија/ пошеташе брижни, невесели,/ низ Небојшу кулу Јакшићеву,/ одшетахе у каву велику,/ пак сједоше по кави великој,/ све сједоше је дан до другога,/ старца Фочу вргли у зачеље,/ бијела му брада до појаса;/ пак повика све седам дахија:/ «К нама брже, хоце и 'ваизи!/ Понесите књиге индијеле,/ те гледајте што нам књиге кажу,/ што ће нама бити до пошљетка»./ Потекоше хоце и 'ваизи,/ донесоше књиге индијеле;/ књиге гледе, грозне сузе роне,/ дахијама овако говоре:/ «Турци, браћо, све седам дахија,/ 'вако нама индијели кажу [6: 653].

⁴⁰ «КОРОЛЕВИЧ МАРКО/ ТЕРЯЕТ СВОЮ СИЛУ/», [5: 202–208] (примітки на с. 447, у змісті на с. 477 вказано: «Перевод А. Ревича»), прим. на с. 447: «Королевич Марко теряет свою силу (стр. 202). – Переведено по тексту сб. БНТ, т. 1, с. 413–420. Текст был доставлен для публикации уроженцем г. Ресена в южной части Вардарской Македонии. Он, по-видимому, подвергся чьей-то авторской правке. Мотив тяги земной, как известно, встречается и в русской былине о Святогоре. Сходство между Марком Королевичем из этой песни и Святогором поразительно, но что указывали многие исследователи, предполагают единый генетический источник. Марко, несомненно, вытеснил здесь какого-то архаичного эпического героя».

⁴¹ «Если б я за край земли схватился, // Я б ее одной рукой приподнял!» – Сходную похвальбу произносят в былинах Святогор и Илья Муромец. В оригинале первый стих похвальбы звучит немного иначе: «Имей край мать черная земля...» (Прим. Ю. Смирнова [5: 447]).

⁴² Мотив затемнения Венеры.

Засмучені всі сім дахій/ спускаються стривожені, невеселі,/ з Небойші-вежі Якшитшевої,/ зайшли до великої кав'ярні,/ тоді посідали у великій кав'ярні,/ всі посідали один за другим,/ на чільне місце старця Фочу,/ з білою бородою до пояса;/ тоді закричали всі сім дахій:/ «До нас швидко, ходжі та ваїзи!»/ Принесіть книги священні,/ та гляньте, що нам книги кажуть,/ що на нас чекає [яка доля]./ Прибігли ходжі та ваїзи,/ принесли священні книги;/ в книги глядять, гіркі сльози роняють,/ дахія́м словами говорять:/ «Турки, браття, всі сім дахій,/ слухайте, що нам книги священні кажуть.

Книги кажуть про кінець дахія́м – про траву на попелищах їх домівок, про їхні згублені голови:

Да ће ваше куће погорети,/ ви дахи́је главе погубити;/ из огњишта пронић ће вам трава,/ а мунаре попасть паучина,/ неће имат ко језан учити;/ куд су наши друми и калдрме,/ и куда су Турци пролазили/ и с коњскијем плочам' задирали,/ из клина ће проникнути трава,/ друмови ће пожељет Турака,/ а Турака нигде бити неће./ Тако књиге индијели кажу» [6: 655].

То ж ваші домівки згорять,/ ви, дахи́ї, голови згубите;/ на попелищах вам проросте трава,/ мінарети пропадуть в павутинні,/ ніхто більш єзан⁴³ не вивчить;/ там, де наші дороги й стежки,/ там, де Турки проходили/ та коні підковами блискали,/ і крізь гвіздки проросте трава,/ дороги забажають Турка,/ а Турка ніде не буде. / Так книги священні кажуть».

Можна помітити, що ці провіщення символічні, вони відтворюють астральний зразок затемнення Місяця (небесного взірця), в інший спосіб говорять все про нього: чорнота попелищ замість світла домівок; згублені голови дахій – зникла голова (= Місяць) астрального Вужа Світа⁴⁴ (= Молочна Дорога); і, як на зоряній дорозі зник, загас Місяць, так і на земних дорогах, які «забажають Турка», Турка не буде. Так кажуть священні книги, що самі символізують астральне небо (= правдивий простір): небо = відкрита книга, астральні світила = письмо, слова, світло правди). Правда згасла у Турків.

Вбивче затемнення. Символіка темного майбутнього доповнюється символікою вбивчого затемнення в голові (*умопомрачение*)⁴⁵. Незважаючи на небесні знамення, на провіщення священних книг, на поради ходжів і ваїзів, дахі́ї вирішують набрати охотне військо й почати різню:

Просу́ємо рушпе по калдрми,/ на дукате покупити војску,/ нас четири велике дахи́је/ начетверо разд'јелити војску,/ начетверо ко четири брата;/ поћи ћемо из нашега града/ кроз наших седамн'єст нахија,/ исјећ ћемо све српске кнезове,/ све кнезове, српске поглавице,/ и кметове што су за потребе,/ и попове, српске учитеље,/ само луду ћецу оставити,/ луду ћецу од седам година,/ пак ће оно права бити раја,/ и добро ће Турке послужити [6: 656].

Проси́племо рупі́ї дорогами,/ на дукати купимо војсько,/ нас чотири великі дахі́ї/ начетверо розділимо војсько,/ начетверо, на чотирьох братів;/ підемо з нашого граду/ через наших сімнадцять нахі́й,/ ізітнемо всіх сербські кнези,/ всі кнези, сербські голови,/ і кмети [сільські старійшини/старости], що їм служать,/ і попів, сербських учителів,/ самих малих дітей оставимо,/ самих дітей семиліток,⁴⁶/ тоді з них вірна буде раја,/ і добре служитиме Туркам.

⁴³ Молитву.

⁴⁴ Про астральну символіку Вужа у мітології світовій та українській див. [7].

⁴⁵ Розглядаючи у третьому етюдї паралелі до викрадення Зірок у болгарській народній поезії та фольклорній прозі, М. Толстой звертає увагу на вірування про те, що «того, хто со стороны увидит описанные махинации [з Місяцем], ждет безумие, сумасшествие, немота, а то и смерть». Так і маніпуляції дахій з астральним небом приводять їх до безумства та смерті.

⁴⁶ Семилітній вік має мітологічне й економічне значення (див. примітку нижче).

Навіть цинічна пропозиція компромісу з сербською верхівкою, яку зробив найстарший дахія, старець Фоча, їх не зупиняє. Старець Фоча говорить про нікчемність безмірного накопичення особистих багатств і пропонує піддобритися до сербської еліти (князів, сільських старійшин, попів), підкупити її, разом із нею жити за рахунок селян:

Ал' ви тако немојте радити,/ него мене старца послушајте:/ ја сам гледо у нашем инцилу./ ово наше дуго бити неће,// него ће се пром'јенити царство;/ већ се, синко, подобрите раји:/ од харача раји отпустите,/ нек је харач ко што Мурат рече;/ прођите се глоба и пореза;/ с кнезовима ви се побратите,/ кнезовима ате поклањајте,/ кметовима осредње парипе,/ с поповима у дослуку буд'те,/ не би л' и ми уз њих преживљели,/ јера наше дуго бити неће./ А што ће вам више пусто благо?/ Да мељете, изјест не можете» [б: 659–660].

Але ви так не можете рядити,/ краще мене старця послушайте:/ ја сам глянуп у наші священні книги,/ влада наша недовго буде тривати,// щоб на краще змінилося царство;/ сливе, синки, піддобріться до райи:/ від харачу⁴⁷ райу вивільніть,/ хай буде харач той, що Мурад рік;/ відмовтеся від штрафів і податків [поборів];/ з кнезами ви побратайтесь,/ кнезам скакунів у дар підносьте,/ кметам конячок стерпних,/ з попами у згоді [спілці] будьте,/ біля них і ми приживемось,/ інакше вірі нашій недовго бути./ Нащо вам ваші нікчемні багатства?/ Хоч і змелете, з'їсти не зможете.

Дахії вдаються до кривавого терору: їх війська ідуть країною, обманом захоплюють і вбивають одного за одним сербську старшину, рубають голови. І знову на небі затемнення: «виш' њих јарко помрчало сунце» [б: 662] – над ними [загиблими] затемнилось яскраве сонце.

Метафізика астрального неба

Наше дослідження зразків слов'янської народної поезії, – насамперед сербської епічної пісні «Початок бунту проти дахій», а також болгарських юнацьких пісень, – показує, що ворожба по Зорях, потлумачена М. Толстим як мотив «викрадення (хапання) небесних зірок» і зберігання їх у посудині, є проявом загального і складнішого мітологічного мотиву затемнення / руйнування астрального неба (демонологічного мотиву викрадення світил⁴⁸ – украденого Світа). Цей мотив має кілька мітологічних вимірів: крім (1) хапання / знімання Зірок із неба й замкнення їх у мітичній посудині (*склянній тепсії*) з ціллю ворожби, це – (2) розколоте небо (розбита тепсія) і осипання зірок, а також сльози світил, (3) провіщення біди і затемнення у священних книгах (згасання правди), (4) втрата голови, (5) затемнення Місяця (інших світил – Венери, Сонця), (6) поява комети, гроза серед зими, землетрус (незвичайні астрономічні, метеорологічні та інші природні явища). Цей мотив і пов'язані з ним мітологічні фрагменти / фігури, символи та обряди збираються в певну систему правд (*метафізика астрального неба*), в основі якої шанування астрального неба. Ця система правд є частиною народної онтоології. Виходячи з народної демонології, можна стверджувати, що руйнування астрального неба⁴⁹, викрадення Світа – що символізує також затемнення, «деформування»⁵⁰ свідомос-

⁴⁷ «Налог (турецк. харач) – подушня подать, которую в Турецкой империи должны были платить все христиане мужского пола с семилетнего возраста и до смерти» (Прим. Ю. Смирнова [5: 449] до пісні «МУРАТ НА КОСОВЕ», с. 217–218.) Це одна із причин, щоб лишити живими саме «семиліток» (див. вище). Цей вік має також мітологічне значення та вказує на лунарну символіку (запропонованого Фочою викрадення дітей).

⁴⁸ І «турецькі», дахії, і «болгарські», і «українські», чи які інші, відьми крадуть і намагаються використовувати тільки для себе світила, ховають від людей вищі цінності, джерело світа, призначене для всіх людей.

⁴⁹ Про астральне небо як символ Бога див. у [7].

⁵⁰ Див. також дослідження Маргарити Жуйкової (Луцьк) [11].

ті, – є основною характеристикою нечистої сили та механізму її дії (протиставлення акту Творіння, Різду Світа⁵¹).

Символіка смерті. Аналіз М. Толстого, зіставлення пісень «Смерть Марка Королевича» і «Початок бунту проти дахій», дозволяють з'ясувати, що побачив Марко Королевич у воді, – своє відображення без голови, – і пояснити його наступні приготування до смерті⁵². Цей аналіз можна підтвердити іншою піснею⁵³, що записана, як і «Смерть Марка Королевича», від сліпого співця Ф. Вишничча, де прямо мовиться про відображення без голови. Виявлений у нашому дослідженні багатовимірний мітологічний мотив дозволяє зрозуміти символіку смерті (втрати / руйнування голови, затемнення свідомості) як астральну – як символіку затемнення світла, руйнування астрального неба. При цьому втрата голови може символізувати як фізичну смерть, так і духовну («умопомрачение», затемнення в голові, божевілья), а також інші незвичайні збурення людського життя (напр., безумна, демонічна, злочинна «любов»).

Ворожба чи викрадення? Зауважимо, що в пісні «Початок бунту проти дахій» явно говориться про ворожіння по Зорях, прямої вказівки на викрадення немає: дахії «у тепсію звізди похватили, та вглядаються в небесні знамення, що на них чекає». Сам М. Толстой не пояснює своє тлумачення ворожіння як викрадення. Ворожіння по Зорях у тому чи іншому вигляді є досить поширеними. У випадку балканських слів'ян пісенний образ ворожби про майбутнє узурпаторів влади можна зіставити з дійсною практикою⁵⁴, наявність якої робить тлумачення ворожіння по Зорях як викрадення нібито ще менш очевидним і невмотивованим.

У контексті виявленого в нашому дослідженні багатовимірного мітологічного мотиву прояснюється тлумачення, яке запропонував М. Толстой, а також логіка зіставлення у народних віруваннях ворожби (будь-яких чар), крадіжок нечистою силою та затемнення світла.⁵⁵ Якщо будь-яка ворожба, – про майбутнє, по Зорях, – це крадіжка, тоді маємо справу з нечистими спробами викрасти відомості (знання, інформацію), які не належать окремим людям і для них не призначені, принаймні ще не призначені, про спроби передчасного – водночас надмірного і збідненого – знання. Всьому, і майбутньому, свій час. Інакше відбувалось би скасування часового / історичного виміру, а це означало би збіднення буття – зменшення його вимірності, що є абсолютним злом⁵⁶.

Крадене звичайно ховають, у всякому разі, так було колись. Від кого і що в дійсності ховають, кому «належать» зорі й у кого їх викрадають, у якого господаря? Цікаво також, чому ховають саме в посудину і чи має її форма значення (відно-

⁵¹ Див. [7]. Якщо творчість = майбутнє, тоді викрадення майбутнього = руйнування традицій творчості.

⁵² Щоб пояснити, що побачив Марко Королевич, до пісні «Початок бунту проти дахій» відсилає і Воїслав Ђурић [6: 713]: «А кад Марко лице огледао, вероватно је видео исто оно што и дахије у тепсији у песми Почетак буне против дахија».

⁵³ На її існування вказує Ю. Смирнов у виданні «Песни южных славян» [5: 448]: «И в воде лицо свое увидел. – Певец здесь, возможно, не договорил того, что еще увидел Марко. В другой песне Ф. Вишничча люди, глядящие в воду, видят себя обезглавленными (ср. девичьи новогодние гадания с зеркалом)».

⁵⁴ Виділяючи мітологічні фрагменти пісні, М. Толстой подає опис обряду (Етюд 2, друга примітка [1: 28]): «нахватати» зірки означає поставити посудину з дунайською водою на ніч під відкрите небо, щоб у воді відбилися зорі; – цей обряд дуже поширений у балканських слов'ян; так, болгари в Добруджі напередодні «старого» Нового року, або дня св. Василя Великого, ставили воду на ніч «під зорі», а потім, на Новий рік, гадали з цією водою. М. Толстой посилається на видання: Добруджа. Етнографіски, фолклорни і езикови проучвания. – София, 1974. – С. 332.

⁵⁵ Ворожіння по зорях може проявляти чи наслідувати реальну мітологічну подію (ворожби, викрадення, чогось іншого). Згадаймо відомі приклади мітологічного мотиву крадіжки (вогню – Прометеем, золотого руна – аргонавтами, історія Адама та Єви теж потрапляє в цей ряд). Аналіз грецького міта про перші людські раси, а також проблеми обману і злочину Прометеем та вищої кари за це людям і Титану див. у праці [12: 266–272].

⁵⁶ Див. також примітку з цього приводу вище.

шення до зачарованого кола). Зорі в посудину ховають: можливо, це і є головна мета викрадення? – Використати тільки для себе, просто заховати те, що даровано всім Господарем і Творцем Світу: світила, астральне небо, славу / славу Бога⁵⁷, Світ Божий.

Зв'язок з нечистою силою. Згідно із традиційними уявленнями «чари», зокрема ворожба, означають зв'язок із нечистою силою, її співучасть. Таке розуміння можна знайти і в деяких етнографічно-літературних моделях «народних вірувань»: наприклад, у «Вечерах на хуторі близ Диканьки» М. Гоголя⁵⁸, «малоросійській баладі» «Чарівниця» Л. Боровиковського^{59, 60}.

Встановити «контакт» із нечистим, втягнути, залучити його в людське життя, одержати від нечистої сили чи з її допомогою знання про майбутнє⁶¹, можливості впливу на нього, здобути якісь блага (здобичі та якнайшвидше!⁶²) – це мета ворожби, як і всіх чарів⁶³. Тому правомірно вбачати пряму паралель до мотиву ворожіння по Зорях у фольклорних уявленнях про викрадення / підміну нечистою силою, відьмами інших астральних світил (або дітей, враховуючи формулу астральної символіки «зорі=діти»). Так, М. Толстой прослідковує як паралель мотив викрадення Місяця відьмами в болгарській народній поезії та фольклорній прозі.

Визначальною рисою нечистої сили є потяг до крадіжок, злодійство.⁶⁴ Пряме значення виразу «нечистий на руку» – здатний красти, крадучий, злодійкуватий. Будь-яка крадіжка має релігійно-мітологічні виміри, де вона проявляється та набуває значущості як факт руйнування, протистояння вищим цінностям⁶⁵ і засуджується (вона неприйнятна для Бога). Красти – значить гуртуватися з нечистою силою, задіявати її проти Бога, проти Світа Божого.

Викрадення зірок, дітей, майбутнього. Чому по зірках можна ворожити про майбутнє, чи означає крадіжка зірок викрадення майбутнього, про чие майбутнє йдеться? Добре відомо, що у слов'янських традиціях, зокрема й в астральній символіці українських колядок і щедрівок, зірки = Діти («Дрібні Звізди Його Діти»). Викрадення зірок нечистою силою або за її співучасті = викрадення дітей і майбутнього (діти = майбутнє). Вдивляючись у дітей, людина може бачити своє майбутнє (дивлячись на зірки, можна увидіти майбутнє). Викрадати зірки означає

⁵⁷ Проблема слави Бога в контексті староукраїнської традиції, зокрема астрального шанування, досліджено у праці [7].

⁵⁸ Гоголь Микола Васильович (1809–1852): «ГОГОЛЬ Ник. Вас. (1809–52), рус. писатель. Лит. известность Г. принёс сб. «Вечера на хуторе близ Диканьки» (1831–32), насыщенный укр. этногр. и фольклорным материалом и отмеченный романт. настроениями, лиризмом и юмором. Повести из сб. «Миргород» и «Арабески» (оба 1835) открывают реалистич. период творчества Г. ... » [13: 329].

⁵⁹ Боровиковський Левко Іванович (1806–1889).

⁶⁰ Ці моделі ми докладно аналізуємо окремо. Так, у Л. Боровиковського – «Чарівниця (Баллада малоросійская)» [14: 59–64, 509–510], рукопис 1831, Курськ, – бачимо сутогосне народному світогляду за судження чарів і любові, здобутої з їх допомогою: «Овдовіла Марусенька –/ Сама захворала/ И до своєї могилоньки/ Чари проклінала.../ Коли б була Марусенька/ Циганки не знала,/ Коли б була та ворожка/ З чарами пропала,/ То ти б була, Марусенько,/ Гриця не згубила,/ То ти б була, Марусенько,/ И сама була жива:// Бо чарами верховодить/ Нечистая сила/» [14: 63–64].

⁶¹ Про викликання нечистої сили під час ворожіння див. згадане вище дослідження [11].

⁶² Один із гріхів, про який говорить, докоряє собі та козакам, які захоплені бурєю, Олексій Попович. Чи не є цей гріх знаком сучасної епохи «масової культури»?

⁶³ Подібно, міркуваннями про «чарівність» (мови, фольклору, мистецтва тощо) полоняють, заворожують читача (слухача) – затемнюють його свідомість, нейтралізують здатність до критичного мислення, ховають власну неспроможність до такого мислення та стерильність.

⁶⁴ Порівняти з визначенням відьми селянами – краде молоко. Відьму, насамперед, визначає те, що вона «краде». Крадіжка молока є символічною.

⁶⁵ Оцінка / позиція «носіїв світла» – «дітячів (масової) культури» – в цьому протистоянні не може бути неважливою та байдужою. Особливого смислу набуває «визволи нас від лукавого» із християнської молитви «Отче наш».

маніпулювати майбутнім (дітьми), сприяти його викраденню нечистою силою. Ув'язнення світил накликає біду – неволю дітей, а значить і батьків⁶⁶. Стають не-вільниками ті, у кого викрадено світ Зірок.⁶⁷ Головне питання для узурпаторів – чи будуть невільниками діти невільників.

Чи варто хапати зірки? Свій третій етюд М. Толстой завершує питанням: «Что касается хватания звезд с небес, то я невольно задаю себе и моим читателям вопрос: не связана ли наша поговорка «Он (они) с неба звезд не хватает (хватает)» с теми представлениями, которые сохранились в реликтовом виде у южных славян и о которых говорилось выше?». Ця приказка може тлумачитися двояко. У позитивному тлумаченні приказки людина не пов'язана з нечистою силою, не привласнює те, що їй не належить (непомірного – знає свою міру), не стає, як Марко Королевич, на прю з Богом. Хапати з неба зірки = красти їх у інших, жити за рахунок інших, паразитувати, це злочин космічних розмірів. Звичайно ж, цю приказку прикладають як знецінювальну до тих, хто «не блещет» своїми успіхами⁶⁸ (особливо в літературі, мистецтві, науці). При цьому не помічають, що користуються міркою нечистої сили: погано, що не хапає зорі з неба (тобто не краде)⁶⁹! Те, що є добром (у цьому випадку – не краде), подано як зло, і навпаки. Добро і зло перестають розрізнятися у свідомості людини, свідомість затемнюється, «деформується», у людини викрадається Світ. Це і є механізм дії нечистої сили. Він також характерний для «масової культури (літератури)».

Так само сумнівна характеристика людини як «готової зорі з неба знімати» (для когось, дітей, своєї любовної пари тощо), яку можна сприймати як натяк на демонічні схильності та на прагнення, готовність до контакту з нечистою силою і до злочину⁷⁰. Приклад подібної пастки з ранньої радянської любовної поезії – бажання зривати для коханої «Оріон золотий»⁷¹. Релігійно-мітологічні виміри викра-

⁶⁶ Порівняти з казками про розплату з «нечистою силою» тим, що сталося у відсутність (народження дитини!).

⁶⁷ Чи в суспільстві «масової культури» не викрадено дітей у батьків? Чи почувають себе вільними (на волі) відірвані від своїх дітей батьки, які їх не бачать, не розуміють?

⁶⁸ «ЗІРОК З НЕБА НЕ ЗНИМАТИ в ролі прис. – не відзначатися великим розумом, мати середні здібності. / [Ганна Федорівна:] Ну що ж, Шура... Та вона ж нічого дівчина. Зірок з неба не знімас, це правда... але їй не ледача (Добровольський, «Тече річка невеличка», 1961, с. 269). / Пор.: 1. НЕ ХАПАТИ ЗІРОК З НЕБА. Нам потрібні ділові інженери-трудівники, хай вони не хапають зірок з неба, хай вони будуть звичайні собі інженери (Загребельний, «З погляду вічності», 1976, с. 113)» [15: 113].

⁶⁹ Ця ж суперечність проявляється і в зауваженні Л. Виноградової з приводу дослідження М. Толстого. З одного боку, слід стеретися тих, хто місяць із неба хапає, з іншого – *если «он с неба звезд не хватает», то речь идет «о человеке не слишком способном или не слишком искусном в своем деле».* О каком же «деле» речь? – Див. [16: 420–421]: «В одной из статей, посвященных мифологическим истокам славянской народной поэзии, Н. И. Толстой проанализировал загадочный мотив «похищения небесных светил (звезд и луны)», который характеризует образы украинской ведьмы и аналогичного южнославянского персонажа. В ней было убедительно показано, что глубинная семантика этого мотива восходит к древнейшим индо-европейским представлениям о ночных светилах и тучах как о небесных коровах и дожде как молоке этих коров. В Болгарии о наиболее искусных и сильных колдуньях говорили: «Вы ее опасайтесь, она три раза луну с неба хватала и все знает»; эти поверья южных славян позволяют предположить, что есть определенная связь между ними и русской поговоркой «он с неба звезд не хватает» – о человеке не слишком способном или не слишком искусном в своем деле».

⁷⁰ Мотив демонічного «знімання» зірок може бути основою для тлумачення виразів на зразок «знять бар'яшню (на ночь)», – в усіх, аж до самих вулгарних, варіантах, – а також для тлумачення нечистих вимірів, намірів любителів таких «знімань».

⁷¹ *Гей ви, зорі ясні... тихий місяцю мій.../ Де ви бачили більше кохання?.../ Я для неї зірву Оріон золотий,/ я – поет робітничої рани.../ Так ніхто не кохав. Через тисячі літ/ лиші приходять подібне кохання./ В день такий розцвітає весна на землі/ і земля убирається зрання.../ Дише тихо і легко в синяву вона,/ простягає до зір свої руки.../ В день такий на землі розцвітає весна/ і тремтить од солодкої муки.../ (Володимир Сосюра, 1922: «Так ніхто не кохав»). Вірш присвячено Вірі Берзійній (одна з любовних пар і дружин поета). Його помножено багатьма виданнями та сторінками Інтернету. «Оріон золотий» використано як назву відомого збірника радянської любовної поезії (Оріон золотий: любовна лірика українських радянських поетів. – К., 1986). Цитуємо за виданням [17: 123–124].*

дення / підміни світил мають такі конструкції «масової культури» як «поп-зірка», «порнозірка», «зірки естради», «зоряні пари», «зірки першої величини», «плеяди», «світила науки (медицини тощо)».

ЛІТЕРАТУРА

1. Толстой Н. И. Мифологическое в славянской народной поэзии: 1. Между двумя соннами (елями) // Живая Старина. – 1994. – № 2. – С. 18–19. Другий етюд: 2. Предсказание смерти в колодеце или сосуде (там же: 1996. – № 1. – С. 28–29). Третій етюд: 3. Месяц в горшке, звезды в посудине (там же: № 2. – С. 40–41). Четвертий етюд: 4. Отчего перевелись богатыри на Святой Руси? (Там же. – № 4. – С. 36–37). Див. також розділ V «Мифологическое в славянском фольклоре» у праці: Толстой Н. И. Очерки славянского язычества / Сост. и отв. редактор С. М. Толстая. – Москва: Индрик, 2003. – 624 с.

2. Толстой Н. И. Мифологизация грамматического рода в славянских народных верованиях // Историческая лингвистика и типология. – Москва, 1991. – С. 91–98.

3. *Mircea Eliade. Le Mythe de l'éternel retour. Archétypes et répétition. Nouvelle édition revue et augmentée.* – Paris: Gallimard, 1969. Réimpression coll. «Folio/Essais», 2006. – 189 p. – (Collection «Folio/Essais» № 120). Існує російський переклад першого видання цієї праці (*Le Mythe de l'éternel retour.* – Paris, Gallimard, coll. «Les Essais», 1949. Réimpression coll. «Idées», 1975): *Мирча Элиаде. Миф о вечном возвращении (Архетипы и повторение).* – С. 27–144 у книзі: *Мирча Элиаде. Космос и история. Избранные работы. Перевод с французского и английского / Общая редакция члена-корр. АН СССР И. Р. Григулевича, доктора филологических наук М. Л. Гаспарова. Переводчики: А. А. Васильева, В. Р. Рокитянский, Е. Г. Борисова. Составитель: кандидат исторических наук Н. Я. Дараган. Вступительная статья и комментарии Н. Я. Дараган. Послесловие В. А. Чапликовой (Редакция литературы по истории).* – Москва: «Прогрес», 1987. – 312 с.

4. (1) *Брайчевський М. Ю.* Автор «Слова о полку Ігоревім» та культура Київської Русі [Рукопис: Київ, 1969] / Упорядник Ю. В. Павленко. – К.: Фенікс, 2005. – 552 с. (2) *Грушевська К.* Українські народні думи: У 2-х т. – К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, 2004. – Т. 1, Т. 2. (3) *Грабович Г.* Вічне повернення містифікацій // Критика. – 2001. – Ч. 12.; *Грабович Г.* Слідами національних містифікацій // Критика. – 2001. – Ч. 6. (4) *Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя, ідеологія, творчість // Збірник історично-філологічного відділу ВУАН. – К.: Друкарня ВУАН, 1929. – № 88. – 572 с. (5) ПЮС – Песни южных славян. Перевод с болгарского, сербскохорватского и словенского / Вступ. статья «Песни южных славян» (с. 5–20), составление и примечания Ю. Смирнова. – Москва: Издательство «Худ. литература», 1976. – С. 5–20.

5. Песни южных славян. Перевод с болгарского, сербскохорватского и словенского / Вступ. статья «Песни южных славян» (с. 5–20), составление и примечания Ю. Смирнова. – Москва: Худ. литература, 1976. – 480 с.

6. *Војислав Ђурић.* Антологіја народних јуначких песама. Пето допуњено издање. – Београд: СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА, 1969. – 772 с.

7. *Сосенко К.* Культурно-історична постать Староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора. Львів, 1928. – К.: СІНТО, 1994. – 343 с.

8. *Mircea Eliade. Le Mythe de l'éternel retour. Archétypes et répétition. Nouvelle édition revue et augmentée.* – Paris: Gallimard, 1969. Réimpression coll. «Folio/Essais», 2006. – 189 p. – (Collection «Folio/Essais» № 120). Існує російський переклад першого видання цієї праці (див. посилання [3] вище).

9. Український політичний фольклор. Пісні. Перекази. Прислів'я. Приказки. Прикмети/ Упорядкування, коментарі Є. Пащенко. – К.: Видавець Микола Дмитренко, 2008. – 100 с.

⁷² Подібних кітчевих і двозначних конструкцій є багато: «Христос – суперзірка», «Ленін (Сталін, Шевченко, ...) – Сонце»; «плеяди», «золоті оріони» і т. п. – мистецькі, наукові, організаційно-видавничі об'єднання поетів, письменників, діячів культури / науки»; «зіркові» відзнаки, обгортки та напої тощо; конструкції радянських «обрядів» і «символів» – «звіздзини», «зорі Кремля / комунізму», жовтенятські «зірочки» (загони-п'ятірки дітей і значок, червона п'ятикутна «зірка» з дитячою головою Леніна всередині), піонерські значки (вогняна, хвоста, п'ятикутна зірка, також із головою Леніна всередині, яка, згідно з народною демонологією, може сприйматися як червона / кривава комета, знак, провіщення прийдешньої біди чи Божої кари за гріхи).

10. *Jean Chevalier, Alain Gheerbrant. Dictionnaire des symboles. Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres.* / Édition revue et augmentée. – Paris: Éditions Robert Laffont et Éditions Jupiter, 1982. – 1060 p. (*Vingt-deuxième réimpression* 2002).

11. *Жуйкова М. В. Заколдованный круг* // Живая Старина. – 2003. – № 2. – С. 16–19.

12. *Mircea Eliade. Histoire des croyances et des idées religieuses, tome I. De l'âge de la pierre aux mystères d'Eleusis.* – Paris: Payot, 1976. (Réimpression 1991) – 496 p. (Bibliothèque historique Payot).

13. *Советский энциклопедический словарь* / Научно-редакционный совет: А. М. Прохоров (пред.) – Москва: Советская энциклопедия, 1981. – 1600 с.

14. *Українські поети-романтики: Поетичні твори* / Упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука. Вступна стаття М. Т. Яценка. Ред. тому М. Т. Яценко. – К.: Наукова думка, 1987. – 592 с.

15. *Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови.* – К.: Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 1984. – Том 1 (А–М). – 304 с.

16. *Виноградова Л. Н. Методика сравнительного изучения фольклора* / На материале демонологических верований* // – текст для збірника доповідей, які підготовлені для Все-російської наукової конференції «Современная российская фольклористика: классическое наследие и XXI век» і Першого Всеросійського конгресу фольклористів // Первый Всероссийский конгресс фольклористов. Сборник докладов. Том 1 / Автор проекта и инициатор проведения конгресса, ответственный редактор А. С. Каргин. – Москва, Государственный республиканский центр русского фольклора, 2005. – 448 с.

17. *Антологія української поезії: В 6 т. / Упор. С. Крижанівський.* – К.: Дніпро, 1985. – Т. 4. – 422 с.

Mythological Motive of Astral Sky Occultation

Tetyana SHEVCHUK, Petro SOSENKO

We investigate the mythological motive of stars/moon theft, pointed out by Russian outstanding scholar N. Tolstoy in Slavic folk poetry. While analyzing new folklore texts and materials, the authors revealed a multidimensional mythological motive of astral sky occultation/destruction. Within the context of this motive, the authors made an attempt to clarify Tolstoy's interpretation of astral divination such as theft of stars, the logic of juxtaposing divinations, charms, stars/moon theft and occultation in folk beliefs, as well as approach the symbolism of death and lost head in astral terms.

Key words: astral sky, impure force, theft, occultation, mythological motive, metaphysics.

Мифологический мотив затмения астрального неба

Петр СОСЕНКО, Татьяна ШЕВЧУК

В статье продолжено исследование мифологического мотива похищения небесных светил, выделенный в славянской народной поэзии известным русским ученым Н. Толстым. Исследуя новые фольклорные тексты и материалы, авторы обнаружили многомерный мотив затмения/разрушения астрального неба, который проявляется в нескольких мифологических измерениях. В его контексте исследователи предприняли попытку прояснить толкование гадания по звездам, которое предложил Н. Толстой, как их похищение, логику сопоставления в народных верованиях ворожбы, колдовства, кражи и затмения светил, а также понятие символику смерти и потери головы как астральную.

Ключевые слова: астральное небо, нечистая сила, кража, затмения, мифологическое, метафизика.

Стаття надійшла до редколегії 10.05.2011

Прийнята до друку 10.06.2011